***het slechten van de Berlijnse Muur we in een maalstroom van veranderingen in de verhouding tussen Oost en West terecht zijn gekomen'*, de grote lijnen van de geschiedenis van de laatste decennia weer te geven. Het boek is chronologisch opgebouwd, heeft veertien hoofdstukken en geeft inderdaad ruime aandacht aan de ontwikkelingen in Oost-Europa. Nuttig zijn de ruime samenvatting en het personenregister. Het boek telt ruim 400 pagina's en kost *f* 49,50. Door overmaking van dit bedrag + *f* 3,00 portokosten op giro 60 20 60 is het boek ook rechtstreeks te bestellen bij de Uitgeverij.**

Eveneens bij Coutinho verscheen *Geld, Goed en Godsdienst in het Midden-Oosten*, onder redactie van Paul Aarts. Een achttal opstellen worden ingeleid door Aarts, die is verbonden aan de vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht van de universiteit van Amsterdam. De vraag wordt gesteld of de Islam de autonome factor is waar hij vaak voor gehouden wordt, of dat het religieuze denken meer en meer beïnvloedt wordt door politieke en economische moderniseringsprocessen. Het boekje van 160 pagina's kost *f* 29,50.

Jan de Ruiter

TWEEDE WERELDOORLOG

J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kok, Kampen 1990) 211 blz., prijs *f*27,50

In dit boek biedt de gereformeerde predikant Snoek, die jarenlang betrokken was bij de joods-christelijke dialoog, een lezenswaardige reconstructie van de reactie van de Nederlandse kerken op de jodenvervolgingen tijdens de bezetting.
In het eerste deel beschrijft de auteur de protesten van de in het Interkerkelijk Overleg samenwerkende kerken tegen de antisemitische terreur, de massadeportaties, de medewerking van christenen aan het anti-joodse beleid van de bezetter, de sterilisatieplicht voor joden en de maatregelen tegen gemengd gehuwden.
Bijzondere aandacht besteedt hij aan de positie van de christelijk gedoopte joden (niet in de laatste plaats omdat deze groep in het beleid van de kerken een aparte plaats innam) en aan de vermeende bescherming die de 'haastdoop' en de verstrekking van valse doopbewijzen zou bieden aan met deportatie bedreigde joden.
In deel twee geeft Snoek een overzicht van de kerkelijk geïnspireerde hulp aan joodse onderduikers en in een slotdeel beoordeelt hij het morele gehalte van de houding van de christelijke kerken, waarbij ook een kritische beschouwing van de bestaande historiografie niet wordt geschuwd. Zeker niet het minst interessant is het onderzoek naar de motivatie voor de hulpverlening; hoopte men de joden tot het 'ware Israël' te bekeren of was er sprake van onbaatzuchtige hulp?

Snoeks oordeel over de kerken is, hoewel niet onkritisch, toch opmerkelijk mild. Met name de katholieke kerk komt er goed van af: "*De Katholieke Kerk in Nederland (heeft zich) wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden (...) in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden.*"
De auteur noemt dit zelf 'een verbluffende conclusie' omdat deze indruist tegen de heersende opinie, die vooral gevormd lijkt door de eeuwenoude antisemitische traditie van katholieke snit. Toch is Snoeks conclusie misschien minder verrassend dan zij lijkt. Het is duidelijk dat de auteur aanmerkelijk beter thuis is in het protestants-christelijke dan in het katholieke milieu, een feit dat hij overigens geenszins verhult. Zo maakt hij wel melding van de bepaald anti-judaïstisch getinte protestantse zending onder de joden, maar niet van de katholieke bekeringsactie in Nederland in het interbellum, die een milder, 'oecumenischer' karakter gehad lijkt te hebben (ik mag hiervoor verwijzen naar mijn bijdrage aan de bundel *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel* (Baarn 1990)). De houding van de katholieke kerk tijdens de bezetting kan zeer wel geduid worden als een logisch vervolg op een onder invloed van die bekeringsactie ontwikkelde attitude.
Ondanks het feit dat dit boek naar mijn smaak wat te veel mank gaat aan gebrekkige analyse, kan ik het voor het onderwijs toch wel aanbevelen. Het thema spreekt gemakkelijk aan. Bovendien is het verhaal gelardeerd met goed vertelde anekdotes, dagboekfragmenten en persoonlijke herinneringen. En hoewel het niet de eerste taak is van de historicus om te oordelen over het morele gewicht van persoonlijk handelen, kan het nooit kwaad als in het onderwijs bij tijd en wijle het door Abel Hertzberg geformuleerde morele dilemma aan de orde komt: "*Ik verwijt het niemand als hij geen joden verborgen heeft, want ik weet niet of ik het zelf gedaan zou hebben.*"
Jan Ramakers

***Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. Ed. N.D.J. Barnouw e.a. (Walburgpers, Zutphen 1990), 222 blz.**

Nuttig en zeer informatief, dat is de eindindruk die ook het tweede jaarboek van het RIOD bij de lezer achterlaat. Men wordt zowel in de breedte als in de diepte geïnformeerd over onderzoek naar de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en daarbuiten.
Voor overzicht zorgt bovenal het literatuuroverzicht van in 1989-1990 verschenen boeken, gemaakt door RIOD-bibliothecaris Van Galen Last. In een recensieartikel van zeventien pagina's bespreekt hij de nieuwe tendensen die in de honderden titels aan nieuwe internationale literatuur over fascisme, nationaal-socialisme, Derde Rijk, Tweede Wereldoorlog en de bezette gebieden in Europa en Azië aan te treffen zijn. Een goede indruk van het lopende onderzoek naar de geschiedenis van Nederland en Nederlands-Indië in die periode biedt de inventarisatie van onderzoekthema's, uitgesplitst naar dissertaties, scripties en overige wetenschappelijke publikaties.
Voor dieper inzicht zorgen vooral de drie artikelen over specifieke onderwerpen uit de bezettingstijd. Zo schrijft Poeze als eerste over het lot van de Indonesische dwangarbeiders, de Romusha, bij de aanleg van een spoorweg op West-Java. Wubs komt in zijn wat technische bijdrage over de vermogensontwikkeling van de Staatsmijnen tot de conclusie dat het directiebeleid voornamelijk bedrijfseconomisch en niet in termen van verzet valt te verklaren. Opmerkelijk is vooral het artikel van Lurvink over 'De Nederlandse componisten in de muziekbeoefening tijdens de bezetting'. Hij toont aan dat de muziekbeoefening inhoudelijk niet door de bezetter beïnvloed werd, terwijl zij er in financieel en organisatorisch opzicht aanzienlijk op vooruit ging.
Op Lurvinks bijdrage sluit, bedoeld of onbedoeld, een van de vaste rubrieken goed aan. Archivaris Somers beschrijft een van de grootste archieven van het RIOD, dat van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten: samenstelling, wedervaren en ontsluiting komen uitvoerig aan de orde. Een nog directere samenhang is er tussen het onderwerp van twee ande-

re vaste rubrieken: het egodocument en het foto-essay. De herinneringen van Herman Cohen betreffen zijn vader David, een van de voorzitters van de Joodsche Raad. De 22 foto's laten de activiteiten van die raad zien. Ze worden pas bijzonder als je je realiseert hoe kort dat werk nog maar zou duren.
H.J.C. Termeer

***Kinderen van de oorlog. Getuigenissen uit de emotionele nalatenschap van '40-'45*, Ed. Marius Flothuis e.a. (Sun, Nijmegen 1990) 224 blz., prijs *f*27,50**

Hoe diep grijpen de gevolgen van oorlog en bezetting in en hoe lang kunnen ze voortwoekeren? Over die vragen komt vijftig jaar na het begin van de Tweede Wereldoorlog steeds meer informatie beschikbaar. Tot ieders verbazing blijkt met name de emotionele doorwerking bij betrokkenen in 'goede' en 'foute' zin pas na tientallen jaren plaats te vinden, maar dan ook in hevige mate. Het maatschappelijke onbegrip voor die vertraagde psychische effecten geldt in het bijzonder voor de zoons en dochters van de generatie die direct door de oorlog beschadigd is.
Het gaat hier om de zogenaamde oorlogsgetraumatiseerden van de tweede generatie, te weten kinderen van de 'goede' oorlogsslachtoffers: vervolgden, verzetslieden, joden, en die van hun toenmalige 'foute' vijanden: kinderen van NSB-ers, SS-ers en Duitsers. Volgens voorzichtige schattingen zullen in de jaren 90 vele duizenden van hen ernstige psychische klachten krijgen en deskundige hulp nodig hebben (39), omdat een gedeelte van hun persoonlijkheid in de eerste plaats door de schokken en schuldgevoelens van hun ouders maar ook door de ongevoeligheid van hun omgeving is ontwricht.

In dit boek vindt men getuigenissen van diverse van deze inmiddels volwassen oorlogskinderen en van psychologische deskundigen op dit terrein. In de vorm van persoonlijke levensgeschiedenissen, behandelingservaringen en gesprekken tussen kinderen van vervolgden en vervolgers. Die laatste vorm van therapie is pas sinds enkele jaren en ondanks grote tegenwerking in opkomst en lijkt goede resultaten af te werpen. Voor historici is die zeer ongebruikelijke confrontatie bijzonder leerzaam. Zo maakt men niet enkel kennis met de deels overeenkomstige ervaringen aan weerszijden van de grens tussen goed en fout, maar evenzeer met de grote maatschappelijke hindernissen: de doorgegeven vooroordelen en discriminatie.
Hoewel de bundel bedoeld is voor direct betrokkenen verdient ze een wijdere verspreiding, zeker onder docenten en gevorderde leerlingen in het voortgezet onderwijs. In de vakken geschiedenis, maatschappijleer, Nederlands en katechese kunnen de getuigenissen en de uitvoerige literatuurlijst (80 meest Nederlandstalige boeken over alle soorten kinderen van de oorlog) goede diensten bewijzen.

Nanda van der Zee, *De kamergenoot van Anne Frank* (Lakeman publishers, Amsterdam 1990), 104 blz., prijs *f*22,50

Wie herinnert zich niet Dussel, die ouwe zeurpiet met wie Anne Frank tot haar verdriet de laatste anderhalf jaar (november 1942 - begin augustus 1944) haar kamer in het Achterhuis moest delen? Over Dussel, die in werkelijkheid Fritz Pfeffer heette, heeft Nanda van der Zee een boekje geschreven dat de historische persoon Pfeffer meer recht doet dan Anne's allesbehalve positieve beschrijving.
De aanleiding tot het schrijven van het boek was de verrassende vondst in 1987 van de inboedel van Charlotte Kaletta, de twee jaar eerder gestorven weduwe van Pfeffer. Voornamelijk op basis van die papieren, hoofdzakelijk brieven en foto's, heeft Van der Zee een 'historisch verhaal' gecomponeerd. Ze doet namelijk verslag van het leven van Pfeffer in de vorm van een gefingeerd gesprek met zijn weduwe. Door haar het verhaal van het bronnenmateriaal te laten vertellen, ontstaat een subjectief en levendig beeld van een sympathieke Pfeffer en wel tot het moment dat hij in november 1942 in het Achterhuis onderduikt en nooit meer terugkeert.
Pas wanneer het dagboek van Anne Frank verschijnt (1947) verneemt Charlotte Kaletta meer over de onderduiktijd van haar man. Maar in dat beeld (*'het negatieve portret van de man met wie ik had willen verder leven, met wie ik oud had willen worden'*) herkent zij haar geliefde Fritz niet. Ze raakt tegelijk verbitterd en geobsedeerd door alle volgende uitgaven (herdrukken, vertalingen, bewerkingen) van het dagboek, voor haar immers de enige bron van informatie over zijn laatste levensjaren.

De als bijlagen opgenomen vier brieven (in kopie, in Duitse transcriptie en Nederlandse vertaling) en 26 foto's vormen het bronnenfundament van het vrij korte verhaal (38 pagina's). Door deze compacte combinatie van gevarieerde bronnen en historisch verhaal en door de nauwe verbinding met het dagboek van Anne Frank (diverse citaten) is in feite een set aantrekkelijk lesmateriaal ontstaan. Het enige wat nog ontbreekt zijn een aantal gerichte vragen waarmee leerlingen uit de bovenbouw zelf kunnen ontdekken wat feit is en wat fictie, wat bronnen zijn en wat hun waarde is, of in concreto: hoe de waarnemingen van mensen door hun onderduiksituatie werden beïnvloed.
H.J.C. Termeer